Richard Hoving

De beul van Amersfoort

Biografie van Josef Kotalla (1908-1979)

2019 Prometheus Amsterdam

© 2019 Richard Hoving
Omslagontwerp Sander Patelski
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Mat-Zet bv, Soest
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3723 6

Proloog

Bis zum verrecken

Kamp Amersfoort, nieuwjaarsdag 1945, zeven uur in de ochtend. De deur van stenen barak IX in de hoek van het Duitse gevangenenkamp in de Amersfoortse bossen zwaait met een klap open. Een kleine man in een veldgrijs uniform, de pet met doodskopembleem diep over zijn bruine ogen getrokken, stormt gewapend met een houten knuppel vloekend en tierend naar binnen. De eerste gevangene die hij tegenkomt, slaat hij zo hard op het hoofd dat het bloed langs zijn gezicht stroomt. 'Kotälla', klinkt het geschrokken in de donkere barak.[1]

De Duitse SS'er Josef Kotalla, de plaatsvervangend commandant van het kamp, is blind van razernij.[2] Op oudejaarsavond zijn twee gevangenen ontsnapt. Hoewel de bewakers met honden naar de mannen hebben gezocht, zijn ze een dag later nog altijd spoorloos. De achterblijvers moeten hiervoor boeten. Kotalla, die nog dronken is van het bacchanaal dat hij met zijn kameraden heeft aangericht om de jaarwisseling te vieren, jaagt de gevangenen uit hun stapelbedden. 'Aufstehen!' De overrompelde mannen, velen nog maar half aangekleed, schieten wegduikend voor zijn knuppel aan alle kanten langs hem naar buiten, de vrieskou in. Samen met de gevangenen van barak X, die door de jonge Nederlandse SS'ers Willem van der Neut en Hendrik Cornelis Helsdingen naar buiten worden geranseld, gaan ze in de houding staan op de besneeuwde bevroren appelplaats. Lang wachten op wat komen gaat hoeven ze niet.

Kotalla schreeuwt dat de ongeveer duizend mannen moeten gaan liggen, en weer opstaan. 'Hinlegen, aufstehen!' Na verloop van tijd laat hij de gevangenen kniebuigingen maken en heen en weer kikkeren. Een regen aan knuppelslagen en trappen met gespijkerde laarzen daalt op de weerloze troep neer. Na een uur besluit Kotalla dat het tijd is voor een pauze. Hij stelt zich op bij de keukenbarak aan de rand van de appelplaats en laat een kop koffie komen. De gevangenen staan ondertussen bezweet in de houding. Een mati-

ge, koude noordwestenwind waait door het kamp. De temperatuur ligt onder het vriespunt.

Als Kotalla de laatste slok van zijn koffie heeft gedronken, doet hij zijn riem af en pakt deze in zijn linkerhand. In zijn rechterhand heeft hij zijn knuppel. Hij gaat voor de gevangenen staan en schreeuwt dat ze voorover op de grond moeten gaan liggen. Om zijn bevel kracht bij te zetten slaat hij links en rechts om zich heen. Als alle mannen op de grond liggen, moeten ze op hun knieën en ellebogen de bevroren appelplaats oversteken. En weer terug. 'Bis zum verrecken.' Kotalla danst met zijn zware laarzen over de ruggen van de gevangenen en slaat er genadeloos op los met zijn riem en knuppel. Zijn twee Nederlandse ss-kameraden Van der Neut en Helsdingen laten zich niet onbetuigd. De sneeuw kleurt rood. Meerdere gevangenen raken bewusteloos.

Na twee uur vindt Kotalla het genoeg en beveelt hij de gevangenen in de houding te gaan staan. Tot na het middaguur laat hij ze zo achter in de kou. Als de mannen het bevel krijgen in te rukken, melden ongeveer honderd van hen zich voor behandeling in de ziekenbarak. Het merendeel van de gewonden heeft hoofdwonden.[3] De 30-jarige tapijtwever Antonius Lambertus Smeenk uit Hilversum is zo vaak en hard geslagen dat hij negen dagen later overlijdt aan zijn verwondingen.[4]

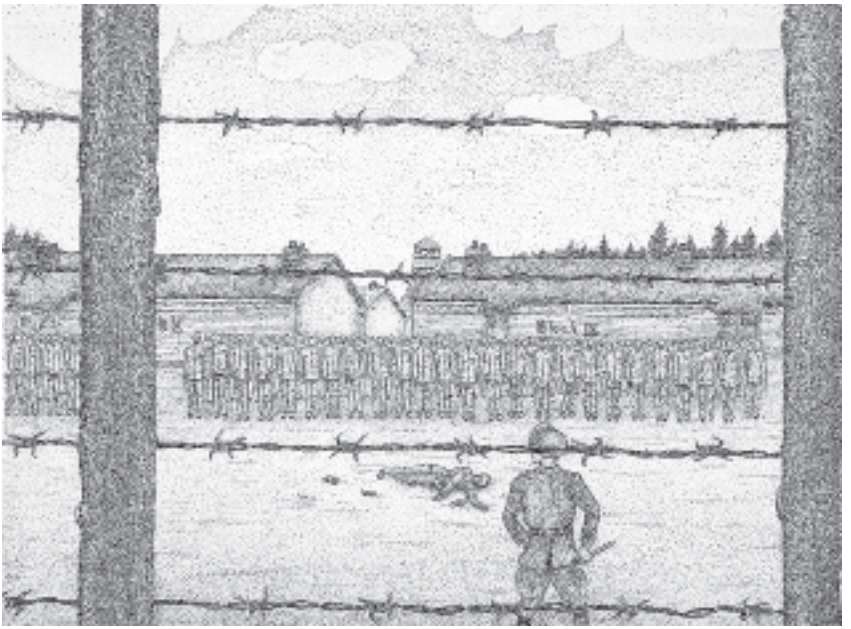

Strafappel in Kamp Amersfoort. Gevangenen staan in het gelid voor de barakken IX en X. Voor hen een man liggend op de grond. Op de rug gezien Josef Kotalla. *Tekening Jacques Kopinsky/Museum Flehite*

Inleiding

Josef Kotalla's gewelddadige optreden op 1 januari 1945 was geen uitzondering. De 1,62 meter lange ss'er stond op de bovenste sport van de geweldsladder in concentratiekamp Amersfoort, waar in de Tweede Wereldoorlog meer dan 35.000 Nederlanders onder erbarmelijke omstandigheden gevangenzaten. Kotalla werd kort na de bevrijding opgepakt en berecht. De voormalige verzetskrant *Het Parool* noemde hem een 'mensch-duivel, die zijn hoogste genot vond in het aanschouwen van in pijn gekromde lichamen en den doodsangst in de oogen van de stervenden; de man, van wien het gerucht van zijn naam al de duizenden kampgevangenen deed huiveren'.[1]

Kotalla werd in december 1948 ter dood veroordeeld, maar ontliep de kogel. Hij kreeg gratie. Zijn doodstraf werd omgezet in levenslang. Een tweede gratie en daarmee een terugkeer naar Duitsland was hem niet gegund. Kotalla sleet de rest van zijn leven in gevangenschap. Hij was een van de 'drie van Breda', de laatste Duitse oorlogsmisdadigers van wie de langdurige gevangenschap tot felle politieke en maatschappelijke debatten leidde. Na een lang ziekbed overleed Kotalla op 31 juli 1979 op 71-jarige leeftijd in zijn cel.

Veertig jaar na zijn dood geldt Kotalla nog altijd als de belichaming van het kwaad. Een slechtere Duitser liep er in de oorlog bijna niet rond in Nederland. Hoe uitgesproken het beeld van Kotalla is, zo weinig onderzoek is er naar hem gedaan. In studies over de Tweede Wereldoorlog in Nederland en de nasleep daarvan worden zijn leven en optreden om uiteenlopende redenen beperkt behandeld.

Loe de Jong schetst in deel 8 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* aan de hand van processen-verbaal Kotalla's wrede optreden in de Polizeigefängnis in Scheveningen en in Kamp Amersfoort. De Jong stelt dat hij een van de bruutsten onder de ss'ers was en al sinds zijn jeugd met ernstige psychische problemen kampte. De Jong noemt hem 'gestoord' en 'psychisch niet geheel normaal'.[2]

Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel houdt het erop dat Kotalla 'psychisch niet in evenwicht' was. Ze beschrijft en verklaart in de eerste volledige

studie over Kamp Amersfoort hoe Kotalla zich ontpopte 'als iemand die er behagen in leek te scheppen gevangenen te treiteren en te mishandelen'. Kotalla kon volgens Von Frijtag Drabbe Künzel, hoewel hij enige maanden werd opgenomen als psychiatrisch patiënt, uitgroeien tot een potentaat omdat de commandant van het kamp de neiging had de dagelijkse gang van zaken aan hem over te laten.[3]

Hinke Piersma geeft in haar onderzoek naar de politieke en maatschappelijke discussie over de vrijlating van de laatste drie Duitse oorlogsmisdadigers die in Nederland werden vastgehouden, de meest uitvoerige biografische schets van Kotalla. Piersma beschrijft kort zijn jeugd, optreden in de oorlog, psychische problemen, berechting, jaren in gevangenschap en staat stil bij de laatste dagen van zijn leven. Bij Piersma wordt de 'mensch-duivel' Kotalla weer mens, zonder iets af te doen aan zijn gewelddadige optreden in de oorlogsjaren.[4]

Naast de wetenschappelijke studies zijn er ooggetuigenverslagen van Kotalla's optreden. Meerdere oud-gevangenen hebben hun herinneringen aan Kamp Amersfoort op papier gezet. In veel van deze ooggetuigenverslagen wordt aandacht besteed aan Kotalla. Hierbij gaat het zonder uitzondering over de mishandelingen die hij pleegde. Het beeld dat van hem oprijst uit de herinneringen is gitzwart.[5] Kotalla's collega's waren na de oorlog begrijpelijkerwijs niet scheutig met het delen van hun ervaringen in het kamp. De enige uitzondering hierop vormt Willy Engbrocks. In het portret dat publicist Rik Valkenburg van deze 'goede Duitser' schetst, komt ook de rol van Kotalla in Kamp Amersfoort aan de orde. Engbrocks, die een slechte verstandhouding had met zijn landgenoot, ziet Kotalla in zijn herinnering 'als een onzelfstandig object, die zonder leiding niets is'.[6]

Hoe Kotalla in de koepelgevangenis in Breda leefde en hoe zijn medegevangenen en het personeel tegen hem aan keken, komt naar voren in de herinneringen die voormalig bewaarder Ton Mink in 2005 in eigen beheer uitgaf. Mink put rijkelijk uit zijn ervaringen met Kotalla. Als gevangene was de Duitser volgens de bewaarder 'een onaangename persoon, moeilijk in de omgang en bij het minste of geringste kwaad'.[7]

Het beeld van Kotalla in de bestaande literatuur is fragmentarisch. De verschillende studies en ooggetuigenverslagen handelen over een beperkt deel van zijn leven, met nadruk op de oorlogsjaren en zijn tijd in gevangenschap. Deze biografie schetst en analyseert voor het eerst gedetailleerd Kotalla's gehele leven; van zijn problematische jeugd in het door Polen en Duitsers betwiste Opper-Silezië tot aan zijn dood in gevangenschap in Nederland.

De beul van Amersfoort is de biografie van een Duitse dader in het bezette

Nederland. Voor deze groep is altijd wel aandacht geweest in de geschiedschrijving over de oorlog, maar de interesse voor de daders ging decennialang in de eerste plaats uit naar hun handelingen en niet naar de personen zelf. Volgens Theo Gerritse, biograaf van de *Höherer ss- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter, was met name de belangrijkste geschiedschrijver van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, Loe de Jong, ervan overtuigd dat nader onderzoek naar de persoonlijke achtergronden en ontboezemingen van daders en collaborateurs zijn kijk op wat zich had afgespeeld en wat hun rol daarbij was geweest, niet zou veranderen. Deze benadering zien we terug in de biografische schetsen die De Jong in zijn werk geeft. Zijn opvatting werd breed gedeeld en kreeg lange tijd navolging. Gerritse bespeurt een kentering sinds de eeuwwisseling en spreekt van een (voorzichtige) herontdekking van collaborateurs en daders.[8]

Ten aanzien van Nederlandse daders en collaborateurs gaat deze constatering zeker op. De aandacht voor het persoonlijke leven van Duitse daders in Nederland is van recentere datum. De laatste vijf jaar verschenen wetenschappelijk verantwoorde biografieën van Richard Fiebig, de zetbaas van minister van Bewapening Albert Speer in Nederland, rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart en Höherer ss- und Polizeiführer Rauter.[9] Wat de biografieën van Fiebig, Seyss-Inquart en Rauter in meer of mindere mate gemeen hebben is de overtuiging dat onderzoek naar de persoonlijke achtergronden van daders het zicht op de bezettingsjaren en de rol die zij daarin speelden kan verdiepen. Het levensverhaal van de hoofdpersoon is geen doel op zichzelf, maar een methode om het inzicht in en de kennis van het verleden te vergroten. Met het beschrijven van de levens van de Duitsers die de terreurpolitiek ontwierpen en coördineerden tijdens de bezetting van Nederland, is daarmee een begin gemaakt.

Een trede lager in de nazihiërarchie is het aantal biografieën nog altijd beperkt. Een uitzondering op deze leemte vormt *Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker, die van oktober 1942 tot april 1945 commandant was van Kamp Westerbork. Nadat eerder twee biografische schetsen van hem verschenen, publiceerde journalist en historicus Ad van Liempt onlangs een uitgebreide biografie van Gemmeker.[10] Van Liempt rekent af met het beeld van de 'gentleman-commandant' en toont aan dat Gemmeker anders dan hij de rechters na de oorlog liet geloven, wist dat de Joden vanuit Westerbork werden afgevoerd naar de vernietigingskampen in het oosten. Van Liempts onderzoek geeft ook een speciale blik op de Duitse deportatiepolitiek en legt Gemmekers opvallende rechtsgang bloot.[11]

Kotalla stond nog een trede lager dan Albert Gemmeker. Hij behoorde

binnen het bezettingsapparaat tot de uitvoerders van de Duitse terreur, de mannen en vrouwen met bloed aan hun handen. De Nederlanders die tot deze groep veldwerkers kunnen worden gerekend, zijn in een aantal recente studies voor het voetlicht gebracht.[12] De Duitse uitvoerders van het beleid dat Seyss-Inquart en Rauter ontwierpen en coördineerden in het bezette Nederland zijn tot dusverre grotendeels buiten beeld gebleven.[13] Onderzoek naar deze groep is van grote waarde omdat het inzicht kan geven in hoe de bezetting in de praktijk functioneerde. Het maakt ook duidelijk hoe divers de achtergrond en motivatie waren van de mannen en vrouwen die het dagelijkse werk opknapten en een onmisbare schakel vormden in het Duitse (kamp)systeem. In Duitsland is een ander beeld te zien dan in Nederland. In de zogenoemde *Täterforschung* (daderonderzoek) is volop aandacht voor de 'gewone' mannen en vrouwen die de terreurpolitiek van de nazi's in praktijk brachten. Deze biografie van Josef Kotalla sluit daarbij aan.

Täterforschung

Als daders van het nationaalsocialisme golden na de oorlog aanvankelijk alleen de nazikopstukken die terechtstonden voor het internationale tribunaal in Neurenberg en een kleine groep sadistische handlangers.[14] Met de verschijning van de autobiografie van commandant Rudolf Höss van vernietigingskamp Auschwitz werd het beeld van de dadergroep eind jaren vijftig gedifferentieerder.[15] In de inleiding bij Höss' herinneringen omschreef de Duitse historicus Martin Broszat de voormalige kampcommandant als een kleinburgerlijke man die in dienst van welke autoriteit dan ook zijn plicht had gedaan. De massamoord van de nazi's hoefde volgens Broszat niet noodzakelijk te worden gekoppeld aan persoonlijke wreedheid of een duivels sadisme.[16]

Het beeld van lager geplaatste daders als willoze uitvoerders van bevelen werd in de jaren zestig verankerd door Hannah Arendts beschrijving van het proces tegen Adolf Eichmann, de architect van de Endlösung. De Duits-Amerikaanse filosoof muntte de term 'de banaliteit van het kwaad'. Eichmann was in de ogen van Arendt niets anders dan een ambtenaar die nauwgezet en kritiekloos bevelen van hogerhand uitvoerde.[17] Arendts invloed was groot. In de decennia die volgden werd het overgrote deel van de daders niet als onafhankelijke actoren gezien, maar als kleine radertjes in een groter geheel. Ze voerden uit hoofde van hun functie bevelen uit en handelden zoals zij dachten dat van hen werd verwacht.[18]

Onder invloed van twee Amerikaanse historici kwamen begin jaren ne-

gentig stevige barsten in het bestaande daderbeeld en ving een nieuwe fase in de Täterforschung aan. In 1992 verscheen Christopher Brownings onderzoek naar het Reserve Politiebataljon 101, dat mede verantwoordelijk was voor de massa-executies van Joden in Oost-Europa. Browning betoogde dat de leden van het bataljon die meededen aan de slachtpartij doodgewone mannen waren. Volgens Browning waren het geen fanatieke nazi's, maar gewone mannen die moordden uit gehoorzaamheid en onder groepsdruk. En hoewel de bevelvoerder van het bataljon de leden de mogelijkheid bood zich te onttrekken aan de moorddadige opdracht, trokken zich nog geen vijftien van de vijfhonderd mannen terug.[19]

De Amerikaanse historicus Daniel Jonah Goldhagen bestudeerde een paar jaar later hetzelfde bronnenmateriaal als Browning. Hij was het op veel punten eens met Browning, maar stelde dat de leden van het politiebataljon geen gewone mannen, maar gewone Duitsers waren. Volgens Goldhagen kon de massamoord op de Joden alleen in Duitsland plaatshebben omdat de Duitsers bezeten waren van een bloeddorstig antisemitisme.[20] Goldhagen kreeg veel kritiek op zijn these van een exclusief Duits eliminatie-antisemitisme dat in de Duitse geschiedenis vanaf de negentiende eeuw domineerde. Historici verwierpen de rechte lijn die hij zag tussen deze veronderstelde dominantie van het eliminatie-antisemitisme en de door de Duitsers uitgevoerde Holocaust als een 'onaanvaardbare versimpeling'.[21]

De onderzoeken van Browning en Goldhagen leidden volgens historicus Gerhard Paul tot een paradigmawissel in de Täterforschung. Paul spreekt van 'die Rückgewinnung der Dimension des Subjekts und die Öffnung des Blicks auf die kognitive und mentale Struktur der in der Vernichtungsmaschinerie handelnden "gewönlichen Deutschen"'.[22] Eva Lettermann voegt daaraan toe dat historici vandaag de dag in het onderzoek naar daders de vraag stellen 'wie Dispositionen und Situationen zusammenwirkten und welche Handlungsfreiheit und -möglichkeiten existierten'.[23] Oftewel hoe de persoonlijke aanleg van daders en de omstandigheden waaronder ze optraden op elkaar ingrepen en welke vrijheid en mogelijkheden ze hadden om te handelen. Het is deze vraag die ons werkelijk inzicht geeft in de motieven en beweegredenen van de daders.

In de hedendaagse Täterforschung wordt een complex aan biografische gegevens verzameld aan de hand waarvan naar een verklaring voor het handelen van daders wordt gezocht. Het biografisch onderzoek dat hieraan ten grondslag ligt, is breed. Afkomst en sociale achtergrond alleen zijn onvoldoende als verklaring voor het handelen van daders. Net als groepsdwang en uitvoeren van bevelen dat ook zijn.[24] Belangrijke Duitse katalysatoren in het

daderonderzoek waren Karin Orth, die een standaardwerk schreef over de concentratiekampen van de SS, en Michael Wildt met een studie naar de leiding van het *Reichssicherheitshauptamtes* (RSHA), de overkoepelende organisatie van de *Geheime Staatspolizei*, *Kriminalpolizei* en *Sicherheitsdienst*.

Orth onderzocht meer dan tweehonderd commandanten en Abteilungsleiter van concentratiekampen. Ze laat zien dat het mannen waren die behoorden tot de middenklasse en in de Weimarrepubliek het zwaarst werden getroffen door de politieke, economische en sociale crisis. Velen van hen sloten zich al voor de machtsovername van de nazi's in januari 1933 aan bij de NSDAP en SS. Tijdens hun opleiding leerden de mannen dat geweld tegen gevangenen tot hun alledaagse werk behoorde. In de afgesloten gemeenschap die een concentratiekamp was, vond volgens Orth een verandering van het geweten ('Umbau des Gewissens') plaats. De kamp-SS'ers zagen na verloop van tijd geen kwaad in hun gewelddadige optreden terwijl dat buiten hun wereld nog altijd als barbaars werd gezien.[25]

Wildt reconstrueerde de levensloop van het hogere kader van het Reichssicherheitshauptamtes dat een wezenlijk aandeel had in de systematische massamoord die door de nazi's werd gepleegd. De leden van het *Führungskorps* behoorden veelal tot de *Kriegsjugendgeneration*, de generatie die te jong was om te vechten in de oorlog van '14-'18, maar oud genoeg was om de chaotische nasleep van de oorlog te ervaren. Ze hingen een radicale wereldbeschouwing aan waarin leiderschap, daadkracht en verandering centraal stonden. Binnen het RSHA werd deze radicaliteit volgens Wildt verder gestimuleerd doordat er geen grenzen aan hun politiewerk werden gesteld.[26]

Met de wisseling van het perspectief in de Täterforschung – 'weg von amorphen Strukturen hin zu handelden Subjekten' – ontstond de behoefte tot een indeling te komen van daders in verschillende categorieën.[27] Dit heeft geleid tot verschillende modellen die de daders en hun optreden in een context plaatsen.[28] Voor deze biografie wordt aansluiting gezocht bij de indeling die de socioloog Michael Mann beschrijft in zijn kwantitatieve onderzoek naar de biografische gegevens van 1500 nazimisdadigers. Mann onderscheidt twee hoofdgroepen van daders, die hij onderverdeelt in zeven categorieën. De hoofdgroepen worden gevormd door 'real Nazis' en 'ordinary men'. De 'real Nazis' noemt hij de Duitsers die tussen 1933 en 1941 radicaliseerden en overtuigd raakten dat de massamoord op Joden en andere groepen noodzakelijk was in het streven naar een zuiver arisch ras. 'Leaders and militants were committed Nazis, murdering supposed "enemies" for what they thought were "idealistic" reasons.' Binnen de 'real Nazis' onderscheidt Mann ideologisch gedreven daders en gestoorde moordenaars.

De tweede hoofdgroep van daders wordt gevormd door de mannen en vrouwen die hij aanduidt als 'min of meer mensen zoals jij en ik, alleen geplaatst in andere omstandigheden'.[29] Deze groep is voor deze biografie van belang, aangezien Josef Kotalla tot hen kan worden gerekend. In het vervolg zal blijken dat Kotalla geen fanatiek door ideologie gedreven nazi was of een gestoorde moordenaar. De 'ordinary people' vormden geen homogene groep. Ze handelden uit verschillende motieven. Mann somt vijf categorieën op. Een eerste categorie gewone Duitsers werd, zonder dat daar veel druk van de nazi's voor nodig was, gedreven door een zeer sterke afkeer van de Joden. Hun antisemitisme was de drijfveer om te moorden. Andere gewone mannen ontpopten zich tot nietsontziende moordenaars toen ze eenmaal deel uitmaakten van een eenheid die op pad was gestuurd om in het kielzog van de oprukkende *Wehrmacht* in het Oosten politieke en ideologische tegenstanders uit te schakelen. Als lid van een groep waarin kameraadschap en angst om bevelen te weigeren de boventoon voerden, ontwikkelden deze gewone mannen zich tot moordenaars. Voor Mann vallen ze in de tweede en derde categorie: 'angstige moordenaars' en 'meegaande moordenaars'.

Verder onderscheidt Mann daders die hij aanduidt als 'bureaucratische moordenaars'. Deze handelden niet uit ideologische overtuiging of onder sociale druk, maar omdat ze niet anders gewend waren dan te doen wat ze werd opgedragen. De vijfde en laatste categorie omvat geweldplegers die door geldelijk gewin of carrièrekansen werden gedreven. Ze hadden een goedbetaalde baan in een tijd dat veel landgenoten moeite hadden om in hun onderhoud te voorzien en zagen zo nu en dan ook nog kans zich te verrijken ten koste van hun slachtoffers.[30]

De beul

In deze biografie wordt om te beginnen geprobeerd de vraag te beantwoorden hoe Josef Kotalla's gewelddadige optreden in de oorlog is te verklaren. Wat maakte hem tot 'de beul van Amersfoort'? Kotalla lijkt op voorhand te moeten worden gerekend tot de 'angstige' of 'meegaande' moordenaars die Mann onderscheidt. Maar door hem in een categorie in te delen, is het antwoord op de vraag hoe hij zich ontpopte van een gewone Duitser tot een gewelddadige dader nog niet gegeven. Daarvoor moeten we kijken naar de omstandigheden waaronder Kotalla zijn misdaden pleegde (situationele benadering) en de invloed van zijn persoonlijkheid op zijn gewelddadig handelen (dispositionele benadering).

Een fervent pleitbezorger van de situationele benadering is de Ameri-

kaanse psycholoog Philip Zimbardo. Hij is ervan overtuigd dat omstandigheden bepalend zijn of mensen zich laten verleiden tot 'het kwaad'. Onder bepaalde omstandigheden zijn volgens Zimbardo doodgewone mensen tot de meest gruwelijke dingen in staat.[31] Zimbardo's inzicht gaat terug op het Stanford Prison Experiment dat hij in 1971 uitvoerde. In de kelder van de Stanford University bouwde hij een gevangenis na. Hij sloot twaalf willekeurige studenten op als gevangenen en liet ze bewaken door twaalf andere studenten. Al vanaf de eerste dag ging het mis. Bewakers ontpopten zich tot wreedaards die hun macht misbruikten door perverse spelletjes met hun gevangenen te spelen.

Een belangrijke voorwaarde waaronder goede mensen tot slechte dingen in staat zijn is volgens Zimbardo het toegewezen krijgen van een rol waarin ze de mogelijkheid of zelfs de plicht hebben de vrijheid van anderen in te perken. Regels zijn hierbij belangrijk. 'Hun werkzaamheid bestaat in het externaliseren van voorschriften, door vast te stellen wat noodzakelijk en acceptabel is en dus beloond moet worden, en wat onacceptabel is en daarom bestraft wordt.'[32]

Het afschuiven van de persoonlijke verantwoordelijkheid naar een hogere autoriteit of groep waar iemand onderdeel van uitmaakt ('Ik volgde alleen maar bevelen op') is een andere belangrijke factor om tot wreed gedrag te vervallen.[33] Als diegenen wier vrijheid wordt ingeperkt door een groep als minderwaardig worden beschouwd en ontmenselijkt neemt de wrede en destructieve bejegening van hen verder toe, aldus Zimbardo.[34] In deze biografie wordt onderzocht onder welke omstandigheden Kotalla zijn misdaden pleegde en in welke mate de omgevingskrachten die volgens Zimbardo sterk bepalend zijn om tot 'het kwaad' te vervallen, aanwezig waren.[35]

In zijn overzicht van de grootste massamoorden in de twintigste eeuw wijst de socioloog Abram de Swaan er nadrukkelijk op dat sommige mensen onder dezelfde omstandigheden bereid zijn verder te gaan dan anderen. Anders dan Zimbardo meent De Swaan niet dat omstandigheden allesbepalend zijn. 'Er zijn nog steeds verschillende aanpassingsstrategieën, sommige daders moorden met tegenzin, andere onverschillig, en weer anderen gretig: waar de omstandigheden voor allemaal min of meer hetzelfde zijn, is de mate van volgzaamheid een kwestie van persoonlijke dispositie.'

Volgens De Swaan zijn sommige mensen geschikter dan anderen voor een rol als massamoordenaar. 'Jonge mannen met een beperkt moreel bewustzijn, een geringe mate van inzicht in hun eigen aandeel in hun levensloop (agency) en verminderde empathie hebben een grotere kans genocidaires te worden dan hun tegenpolen.'[36] Dit werpt de vraag op welke factoren in

Kotalla's leven en karakter bepalend waren voor zijn handelen. Wat was zijn eigen aandeel in zijn levensloop?

In het eerste deel van deze biografie staat Kotalla's ontwikkeling tot de beul van Amersfoort centraal. Door onderzoek te doen naar de plaatsvervangend commandant wordt een niet eerder gehanteerd deelnemersperspectief geboden op het beruchte Duitse concentratiekamp in Amersfoort. De geschiedenis van het kamp is tot dusverre verteld vanuit het perspectief van de gevangenen en hulpverleners (medewerkers van het Rode Kruis die in de loop van de oorlog in het kamp actief werden).[37] De enige uitzondering hierop vormt het portret van voormalig kampbewaker Engbrocks.[38] Door de geschiedenis van Kamp Amersfoort vanuit het perspectief van Kotalla te vertellen, wordt de kennis over het kamp verdiept. Bestaande opvattingen worden gerelativeerd, bevestigd of tegengesproken.

In het tweede deel komt zijn naoorlogse rechtsgang aan bod. Kotalla heeft zich tot het eind van zijn leven fel verzet tegen zijn veroordeling. Hij stelde geen eerlijk proces te hebben gehad. Hij was van mening strenger te zijn gestraft dan landgenoten die hogere en machtigere posities hadden bekleed binnen het bezettingsapparaat in Nederland. Door zijn proces nauwgezet te volgen wordt niet alleen duidelijk wat de rechtsgang voor Kotalla's leven betekende, maar wordt ook nader licht geworpen op de naoorlogse rechtspleging.

Zijn veroordeling in december 1948 vormde vanzelfsprekend een cesuur in Kotalla's leven. Beroofd van zijn macht en vrijheid moest hij een nieuw leven opbouwen, achter tralies. In het derde deel wordt beschreven hoe dit bestaan eruitzag en wordt stilgestaan bij de vraag wat de invloed van Kotalla's gevangenschap was op zijn denken over zijn rol in de oorlog. Ontstond er in de jaren van gevangenschap berouw bij Kotalla? Het debat in de politiek en de samenleving over de vrijlating van de laatste Duitse oorlogsmisdadigers die in Nederland gevangenzaten, is uitvoerig onderzocht.[39] Deze biografie voegt aan de bestaande literatuur het perspectief van Kotalla toe. Wat was zijn positie in het verhitte politieke en maatschappelijke debat en hoe ging hij om met de voortdurende onzekerheid over zijn lot? Tot aan zijn dood zat Kotalla opgesloten in de Koepel in Breda. Hoewel hij stervende was, mocht hij in de zomer van 1979 niet naar huis. Een reconstructie van zijn laatste weken, dagen en uren moet duidelijk maken waarom Kotalla in gevangenschap moest sterven en welke rol het voormalig verzet en de oorlogsslachtoffers hierin speelden.

Valkuilen

Een biograaf moet voordat hij het levensverhaal van zijn protagonist aan het papier toevertrouwt, de vraag stellen of kennis van het persoonlijke leven van deze persoon iets toevoegt aan het begrijpen van zijn publieke wapenfeiten.[40] In het geval van Kotalla lijkt daar op voorhand geen twijfel over. Zijn wrede optreden in Kamp Amersfoort is – indachtig De Swaan – deels te verklaren door onderzoek te doen naar zijn persoonlijke leven.

Niemand wordt geboren als beul, ook Josef Kotalla niet. Hij bewandelde in zijn leven niet een rechte lijn naar 'het kwaad'. Net als bij ieder mens kent zijn levensgeschiedenis onvoorziene breuken en wendingen.[41] In deze biografie wordt onderzocht op welke momenten in Kotalla's persoonlijke leven zich belangrijke gebeurtenissen voordeden die hem een stap dichter bij 'het kwaad' brachten. Voor het in kaart brengen en onderzoeken van de momenten waarop het leven van een persoon een nieuwe wending neemt, is de biografie de meest geëigende methode, omdat het daarin gaat om de wisselwerking tussen het persoonlijke en openbare leven.[42]

De valkuilen voor een biograaf die zich verdiept in het leven van een beruchte oorlogsmisdadiger zijn talrijk. Historicus Robert Gerwarth somt in zijn biografie van Hitlers beul Reinhard Heydrich een aantal 'bijzondere uitdagingen' op. Gerwarths uitdagingen variëren van de omvangrijke en almaar uitbreidende hoeveelheid literatuur over Hitler-Duitsland die hij de baas moest zien te worden, tot 'het eigenaardige probleem om door te dringen in de geest van iemand wiens mentaliteit en ideologische wereld afstotelijk en merkwaardig vreemd lijken, zelfs al kwam de nazidictatuur nog geen zeventig jaar geleden tot een einde'.[43]

Maar Gerwarths voornaamste probleem ligt elders. Volgens de historicus is bij elke vorm van een levensbeschrijving een zekere mate van empathie vereist met het onderwerp, zelfs als dat onderwerp Reinhard Heydrich heet. Gerwarth kiest voor een benadering die hij 'koele empathie' noemt en omschrijft als 'een poging Heydrichs leven kritisch afstandelijk te reconstrueren, maar zonder de geschiedenis achterstevoren te willen lezen, of voor de verleiding te bezwijken om de rol van de historicus te verwarren met die van een openbare aanklager in een proces tegen oorlogsmisdadigers'.[44]

De aanpak die Gerwarth voorstaat, komt overeen met de kritische en interpretatieve benadering in deze biografie. Ik heb in mijn onderzoek Josef Kotalla zo objectief mogelijk benaderd. Sympathie of antipathie voor hem klinkt zo min mogelijk door in zijn levensverhaal. Ik heb geen begrip voor Kotalla's handelen, maar probeer te begrijpen en te verklaren waarom hij op

bepaalde momenten in zijn leven optrad zoals hij deed. Bewust van zijn reputatie heb ik gewaakt voor een bevooroordeeld uitgangspunt bij dit onderzoek. Het louter bevestigen van iemands (slechte) reputatie vergroot onze kennis over hem niet.[45] Op basis van uitvoerig bronnenonderzoek heb ik een eigen beeld gevormd.

Een van de centrale vragen in deze biografie is hoe Kotalla's gewelddadige optreden in de oorlog is te verklaren. Wat bewoog hem? De Duitse historicus Volker R. Berghahn noemt het antwoord op deze vraag de grootste en meest risicovolle uitdaging voor de biograaf van een nazi of schrijftafelmoordenaar.[46] Berghahn haalt twee geruchtmakende voorbeelden aan om te laten zien hoe een biograaf van een oorlogsmisdadiger de fout in kan gaan. De Oostenrijks-Britse historicus en journalist Gitta Sereny sprak meer dan honderd uur met de tot levenslang veroordeelde Franz Stangl, de beruchte commandant van het vernietigingskamp Treblinka. In het laatste gesprek dat ze met Stangl had op 29 juni 1971, bekende hij schuld en toonde hij berouw, claimde Sereny. Stangl zei volgens haar: 'Ik heb zelf nooit iemand opzettelijk kwaad gedaan. Maar ik was er. Dus ja, in feite ben ik ook schuldig.' Na ruim een minuut te hebben gezwegen, vervolgde hij met doffe stem: 'Mijn schuld is dat ik hier nog steeds ben. Dat is mijn schuld.'[47] Negentien uur nadat de twee afscheid hadden genomen, stierf Franz Stangl op 63-jarige leeftijd aan een hartinfarct. Berghahn en andere critici hechtten weinig waarde aan de spijtbetuiging van de voormalige kampcommandant. Stangl zou een loopje met zijn biograaf hebben genomen.[48] Sereny erkende dat de schuldbekentenis kort was, slechts een paar seconden, maar in haar ogen was dat genoeg. 'Volgens mij stierf hij doordat hij ten slotte – hoe kort ook – oog in oog met zichzelf had gestaan en de waarheid had gezegd. Het was een reusachtige toer geweest om het vluchtige moment te bereiken dat hij de mens werd die hij had moeten zijn.'[49]

Het tweede voorbeeld waarin een biograaf de fout in gaat betreft de gerenommeerde Duitse historicus Joachim Fest, die uitvoerig sprak met de tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeelde Albert Speer, Hitlers vertrouweling en minister van Bewapening. Fest hielp Speer na zijn vrijlating bij het schrijven van zijn memoires en schreef later een biografie over hem die deels was gebaseerd op de gesprekken die hij met hem voerde. Speer bagatelliseerde in zijn memoires en tegenover Fest zijn rol in het Derde Rijk.[50] Na zijn dood, maar ruim voordat Fests biografie verscheen, rekenden onderzoekers af met het beeld van Speer als de 'goede nazi'.[51] In een recente biografie van Speer wordt ook onomwonden duidelijk dat hij – anders dan hij altijd beweerde – wist van de Holocaust.[52]

In deze biografie neem ik de lezing van Kotalla, zijn advocaten of oud-gevangenen niet voor waarheid aan. Ik verricht uitvoerig archiefonderzoek en vergelijk de uitkomsten met wat betrokkenen beweerden en verklaarden. Waar de beschrijving van biografische feiten overgaat in interpretatie en analyse geef ik dat duidelijk aan. 'De biografie zal altijd een subjectief genre blijven, maar de biograaf kan wel een wetenschappelijke houding aannemen ten aanzien van zijn bronnen,' stelde Hans Renders in zijn verantwoording bij de biografie van Jan Hanlo.[53] Hoewel ik mij tijdens mijn onderzoek zo objectief mogelijk probeer op te stellen, is de biografie van Kotalla míjn beschrijving van zijn leven.